

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2022/2

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők

Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borítóterv

Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

KUCSERKA ZSÓFIA

Lehet-e a nőknek humora?

Humorelméletek és a női testfelfogás viszonya a 19. századi magyar irodalomban 9

TÁRSALKODÓ

PAP BALÁZS

Változatok és változtatások

Sztárai Mihály 23. zsolttára 27

ETLINGER MIHÁLY

Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia

A 16–17. századi magyar versek szöveggyománnyához 37

KRITIKAI LAPOK

BARTÓK ISTVÁN

„Betű szerint való magyarság”: Férfias kezdeményezések a középkorban

(BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*,

Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport,

2021 [Műhelytanulmányok, 7].) 47

FAJT ANITA

A hallgatás művészete

(ÖTVÖS Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, Bp.–

Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ,

2021 [Kulturális örökség].) 53

OWAIMER OLIVER

Húsz év múlva

(SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az*

„irodalmi gépezet”, Bp., Reciti, 2021 [Vitae, 3].) 65

HAVASRÉTI JÓZSEF

„Aranykor” és „kisiklás”: Klaniczay Tibor és a Rebakucs öröksége

(ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánsz-*

kutatásról, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 [Ma-

gyar Történelmi Emlékek: Értekezések].) 73

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts..... 87

A lapszám szerzői 91

Fajt Anita

A hallgatás művészete

Ötvös Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, Bp.–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2021 (Kulturális örökség).

Ötvös Péter kutatási eredményeit az elmúlt évtizedekben sokszor kizárólag német nyelven, nemzetközi cikkekben, a mai magyar könyvtári lehetőségekhez mérten gyakran nehezen hozzáférhető tanulmányokban publikálta: ezt a 2021-ben megjelent új kötet bibliográfiájában szereplő Ötvös-cikkek is bizonyítják, ahol a húsz tétel közül tizenhárom német nyelvű munkára utal. A kötet ugyanakkor jóval több a korábban közzétett cikkek pusztá fordításainál: jól kitapintható ugyanis az eredmények össze- és újrarendezésére irányuló szerzői szándék, a szövegek átformálásának igénye.

A kötet öt tematikusan összefüggő, de szűkebb, tárgykörében és kronológiájában nem szorosan összetartozó egységből áll. Ötvös az *Előszó*ban összegzi ezeket, témáját pedig az emigráció irodalmi kifejezéseinek vizsgálatában jelöli ki: „Az otthoni fenyegetések nyomán kialakult félelmek, illetve a kényszerűen vagy éppen önként vállalt emigráció (*elbujdosás*) egyéni stratégiáinak és nyelvi kifejezéseinek vizsgálata dolgozatom fontos kérdéseit képezi.” (9.) A könyv középpontjában a primer források állnak, ezeket a szerző a legnagyobb kreativitással szólaltatja meg, maguk az elemzett szövegek pedig üdítően sokszínűek: megismerhetünk a mai fogalmaink szerint szépirodalmi műfajok mellett könyvjegyzékeket, leveleket, történeti feljegyzéseket is, de az minden esetben közös, hogy a hangsúly az irodalmi vonatkozásokra kerül. A forrásközpontúság pedig emberközelséget is hoz magával: a tárgyalt kora újkori szerzők szinte hús-vér alakokká elevenednek a könyv lapjain.

Az első egység első alfejezete (*A tiroli példa*) a protestánsok 16. század közepi ausztriai helyzetét vázolja fel. 1564-ben, I. Ferdinánd halála után, miután fiai osztoztak a tartományokon, sajátos sokszínűség – és sokszor kaotikus hitélet – jellemezte Ausztria vallási helyzetét. Ötvös Tirol tartományára koncentrál, ahol a század közepén olyannyira elterjedté vált az anabaptizmus irányzata, hogy megfékezésére egyházi vizitációkat rendeltek el. A fejezet középpontjába a Tiroli Ferdinánd főherceg rendelkezéseként 1569 őszén indult könyvvizsgálatok kerülnek, Ötvös három település (Rattenberg, Kitzbühel, Kufstein) esetét ismerteti a Tiroli Tartományi Levéltár vonatkozó kéziratos anyaga segítségével. Ennek különös fontosságot kölcsönöz, hogy a könyvvizsgálatok aktái egészében még kiadatlanok, Ötvös ezért is közöl hosszabb részleteket a forrásból (a főszövegben is és a függelékben

is). A könyvvizsgálók feladata az volt, hogy az adott településeken keressenek felforgató és szektás könyveket – bár, amint arra Ötvös utal, a határozatban nincsenek pontosan megjelölve, hogy melyek is ezek. A vizsgálat célja gyakorlatilag minden fellelhető könyv vizsgálata volt: a magánkönyvtárak, iskolák, gyülekezetek gyűjteményét is ellenőrizték, sőt, az írott dokumentumok mellett azt is jelenteni kellett, hogy milyen német énekek hangoznak el a prédikáció előtt és után. Ötvös a jegyzőkönyvekből hosszabb magyar fordításokat is közöl, ami a kutatástörténet számára is rendkívüli jelentőséggel bír. Monok István már többször kiemelte, hogy ez a tiroli könyvvizsgálat a korban egyedülálló volt,¹ a kutatásnak azonban mindeddig nem volt pontos képe ennek lefolyásáról – Ötvös Péter könyvéből azonban már magyar nyelven is tájékozódhatunk ennek részleteiről.

Az ezt követő *Az ausztriai menekültek első hulláma Nyugat-Magyarországon* című egység immár magyar területeken vizsgálja a 16. század utolsó harmadának olvasmánytörténeti eseményeit. Rudolf császár az 1570-es évek második felében már jóval határozottabban lépett fel a protestánsokkal szemben, ami aztán a magyar területekre is hatással volt. Ötvös elsősorban a Batthyány-birtokok változatos vallási viszonyait vizsgálja itt, ahol ezekben az évtizedekben – ahogy azt már Iványi Béla és Harald Prickler levéltári kutatásai feltárták – egyszerre voltak jelen kriptokálvinisták, nyugatról érkezett ortodox lutheránusok, flaciánusok, de unitárius térítők is.² Ötvös Batthyány Boldizsár felekezeti besorolhatóságának kérdésére is kitér: szkeptikus álláspontot képvisel, és azt hangsúlyozza, hogy maguknak a felekezeteknek az éles elkülönülése sem játszódtott még le ekkorra. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lettek volna felekezeti ellentétek a korban (ezt alátámasztandó több példát is említ). Ötvös arra hívja fel tehát nyomatékosan a figyelmet, hogy „a nagy kiterjedésű Batthyány-birtokok vallási viszonyai a 16. században (és még a századfordulón is) szabályozatlanok voltak. A prédikátorok dogmatikai bizonytalanságát és a falusi gyülekezetek hitbeli tájékozódását jelentős mértékben meghatározta az első hullámban oda menekült idegen lelkészek és tanítók (*Frühexulanten*) működése.” (51.) Ötvös megállapítása szerint még a 17. század folyamán is jellemző volt, hogy ezeken a többnyelvű területeken a hívők lelki gondozását sokféle területről érkezett lelkészek látták el. Egy 17. századi eleji példában közvetlenül is összeér az eddigi két

1 MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptorum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 5), 14; Uő, *Könyvtári (?) problémák*, Bp., MTA KIK, 2020 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 116, új sorozat, 41), 16.

2 Harald PRICKLER, *Beiträge zur evangelischen Presbyterologie des 16. und 17. Jahrhunderts auf den Batthyány-Besitzungen des heutigen Südburgenlandes = Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum: Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum“ und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration“*, Hg. Gustav REINGRABNER, Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus Burgenland, 102), 39–93; *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei, I, 1527–1625: Iványi Béla anyaggyűjtése*, szerk. SZILASI László, tan. MÁLYUSZ Elemér, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 29/1).

fejezet: Batthyány Ferencné Poppel Éva ugyanis a vasdobrai lelkész súlyos betegsége idején a Bécs melletti protestánsok központjától, a hernalsi gyülekezettől kért segítséget az új lelkész megtalálásában, onnan pedig egy Németországból oda menekült lelkészt ajánlottak a posztra, aki Nyugat-Magyarországra is érkezett. A lelkész halála után mégsem őt, hanem egy csehországi exulánst neveztek ki a posztra, amit csak rövid ideig látott el, de utódja az erdélyi származású vasdobrai iskolamester, Martin Vietor lett. Ötvös Péter a fejezet végén kitér még a 16. századi exulánsok Németújváron (Güssing) őrzött könyveire. Itt is, de jellemzően a teljes fejezetben olyan árnyaltan ismerteti a 16. századi osztrák területek eltérő vallási viszonyait és a protestánsok helyzetét, hogy az fontos tájékozási pontként szolgálhat minden 16. századi protestantizmussal foglalkozó kutatónak. Az olvasmánytörténeti adatokkal kapcsolatban szkepszisnek ad hangot: úgy látja, hogy a possessor személyének megállapítása mellett az, hogy miképpen kerültek a könyvek az adott gyűjteménybe, ma már nem rekonstruálható.

A második nagy fejezet (*Emigráció és visszatérés*) Illésházy István alakja köré szerveződik, Ötvös ugyanakkor nem Illésházy, hanem Melchior Khlesl kardinális, a nagyhatalmú bécsi politikus portréjával nyit. Ezt nem csak az indokolja, hogy a kiemelkedő politikai szerepet betöltő jezsuita alakja jelentőségéhez képest nem szerepel kellő súllyal a magyar kutatásokban: a cél ennél konkrétabb, hiszen később Khlesl és Illésházy személyes kapcsolatát is igyekszik feltárni. Illésházy Istvánra jellemző, hogy bár minden magyar szakos hallgató találkozik nevével a *Ferendum et sperandum akrosztichonú, Forog a szerencse, mit bízunk őbenne...* kezdetű ének attribúciójának kérdése során, irodalomtörténet-írásunknak valójában inkább a külterületén helyezkedik el, és a történész szakma mindig is nagyobb figyelemmel fordult felé. Ötvös Péter viszont egyaránt figyel a történelem- és irodalomtudomány eredményeire, és igyekszik azokat közös nevezőre hozni. A bujdosóvers szerzőségének kérdésére Ötvös is kitér, a kutatástörténet összefoglalása után rámutat az attribúció kérdéses pontjaira. Tulajdonképpen ő is azt sugallja, hogy a Régi Magyar Költők Tára (RMKT) jóvoltából rögzült Illésházy-szerzőség³ téves irány, az elmúlt évek javaslataival kapcsolatban óvatosságra int, hiszen nincsenek újabb „forrásértékű vagy kétségtelen bizonyítékokat felmutató érveink, nincsenek olyanok, amelyek meghaladnák a feltételezéseket”. (79.) Ötvös ismét az Eckhardt által bizonyító erejűnek tartott Illésházy-levelekhez fordul, és a források újbóli vizsgálatára ösztönöz. A főúr költői ambícióival kapcsolatban annyit jegyez meg, hogy „gazdag és kellően feltárt hivatali és magánleveleiben nagyon kevés nyoma van azonban annak, hogy szorosabb kapcsolatban lett volna Balassi Bálinttal és (vagy) költészetével. [...] Annak pedig végül semmi nyoma sincs, hogy versszerzéssel is foglalkozott volna, akár ifjában, akár az emigráció lelkileg zaklatott hónapjaiban”. (80.) Mivel Ötvöst ezek a lelkileg zaklatott, nyugtalan vívódások érdeklik, épp ezért a hiteles Illésházy-szövegek irányába tart.

3 A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 1), 80. sz.

A fejezet további részében tehát az emigrációban élő Illésházy és főként felesége kerül a középpontba, akinek ismerjük férjéhez írt leveleit, Ötvös Péter különösen, hiszen az *Adattár* 30. kötetében korábban ő adta ki azokat.⁴ Ötvös itt korábbi szövegkiadásának előszavából elhagyja a filológiai és a részletes történeti tárgyalást, a leveleket kontextusba helyezi, és nem elhanyagolható az a különbség sem, hogy a szövegeket ezúttal ejtéstükröztető, de modern helyesírással tárja az olvasók elé – hiszen az *Adattár*-ban még betűhű közléssel találkozhatunk. A fókusz máshová helyezve, sokkal inkább Khlesl alakját emeli ki, akivel Pálffy Kata Prágában többször is találkozott, és akivel ura dolgairól (az ő biztatására) tanácskozott. Ötvös itt is megfontolásra ösztönöz: „Mindenképpen árnyalnunk kell tehát itt a felekezeti ellentétek okozta összeférhetetlenséget: az elfogultabb nemzetközi és a politikatörténetre érzékeny hazai szakirodalom valószínűleg eltúlozta Khlesl püspök valláspolitikájának agresszivitását”. (90.)

Az utolsó alfejezetben Illésházy történeti feljegyzései kerülnek előtérbe; a későbbi nádor szerzőségének kérdése ebben az esetben is foglalkoztatta a kutatókat, de a vita itt nyugvópontra tért: Illésházy a szerző. Ötvös egy újabb lehetőséget is felvet: a kézirat többszerzős, Illésházy elsősorban összerendezte a forrásokat. Ezt bizonyítandó, egy korábban publikálatlan forrásra is felhívja a figyelmet (*acta bellica*), amely Illésházy iratai között maradt fent. Ez egy kézzel írt beszámoló az 1604-es esztergomi ostromról, nem a főúr autográfja, de az utolsó levél verzójára saját kezűleg további fontos dátumokat írt össze 1604 és 1606 között. Ez tehát a történeti feljegyzések összeállításának módjáról és forrásairól sokat elárulhat számunkra, hiszen annak jellegéből is arra következtethetünk, hogy hasonló módszerrel készült. Ötvös itt mind az *acta bellica*, mind Illésházy kiegészítésének szövegeit közli, amit megtett már korábban is a szegedi *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 1988-as kötetében is.⁵ Ez akkoriban elkerülte a történészek figyelmét, de hátha most frissen, eredményeit újabb szakirodalommal is kibővítve, felfigyel a szakma erre az igen fontos filológiai eredményre.

A harmadik fő fejezet, *A védelem retorikája: Egy példa középpontjában* szintén egy korábban kiadatlan kézirat áll. A német *Discurs* a szöveg öndefiníciója szerint tanácsadó irat, Ötvös meglátása szerint formája és tartalma szerint „röpirat formájú propagandisztikus vitairat” (112.), amelynek címzettje maga a császár. Benne – a kor kedvelt fogása szerint – egy a katolikusok nevében megszólaló narrátor valójában a lutheránusok védelmére kel, és a retorika széles fegyvertárát felsorakoztatva igyekszik meggyőzni a császárt arról, hogy hagyjon fel eddigi valláspolitikájával a protestánsok javára. Ötvös itt is mintaszerű szónoklattani elemzést tár elénk. A német nyelven nem tudók most sem szenvednek hátrányt a szövegelemzések során, hiszen a főszövegben idézett szövegrészeknek lábjegyzetben minden esetben megkapjuk a

⁴ Pálffy Kata leveleskönyve: *Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606*, kiad., tan. Ötvös Péter, Szeged, Scriptum Kft., 1991 (*Adattár* XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez, 30).

⁵ Ötvös Péter, *Illésházy István följegyzései: Acta bellica Anno 1604 et 1605*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 25 (1988), 161–167.

magyar fordításait is. A kora újkori szerző gondosan felépített szövegében öt konkrét javaslatot is tesz, amelyek (ismerve a 17. század eleji osztrák örökös tartományok valláspolitikáját) már komoly engedmények lennének a lutheránus hívők felé. Az érvelés ugyanakkor még itt sem ér véget, folytatódik egy fiktív vita pro és kontra – politikai és sokszor történeti – érveinek felsorakoztatása. Ötvös a rejtett és kevésbé rejtett utalásokból a szöveget meggyőzően datálja az 1627-es évre, tehát arra az időszakra, amikor súlyos ediktumokkal sújtották a társadalom egyes rétegeit, ami a környező magyar területekre is hatással volt: a protestáns prédikátoroknak és iskolamestereknek el kellett hagyniuk Alsó-Ausztriát, majd a nemességnek is választatnia kellett az áttérés vagy a kivándorlás között.

Mind a negyedik, mind az ötödik fejezet arányában és súlyában (mindkét egység több mint száz oldal) kiemelkedik a munkából, a főszereplők a 17. századi német irodalom kiemelkedő személyiségei: Martin Opitz, Sigmund von Birken és Catharina Regina von Greiffenberg. Mindenképp hangsúlyozni kell annak jelentőségét, hogy Opitzról, a német barokk irodalom fő figurájáról, aki 1622 és 1623 között Bethlen Gábor meghívására a gyulafehérvári iskolában is tanított, végre részletesebben lehet magyar nyelven is tájékozódni: az összehasonlító irodalomtudomány vagy a magyarországi német nyelvű irodalmak történetének kutatása szempontjából is fontos, hogy aktívabban figyeljen rá a magyar szakma is. Itt a költőkhöz köthető források állnak a középpontban, Ötvös olvasatainak újdonságát pedig az adja, hogy a magyar kutatásra korábban jellemző referenciális értelmezéseket retorikaiakkal váltja fel, és a források topikus elemeire is felhívja a figyelmet. Bármely összefoglalót, lexikont ütünk is fel, a német költő erdélyi tartózkodásával kapcsolatban mindenhol azt olvashatjuk, hogy nem érezte jól magát Erdélyben, ennek köszönhető tartózkodásának viszonylag rövid ideje. Ennek az értelmezési hagyománynak a kulcsszövege Opitz egy boroszlói barátjának, Caspar Cunradnak 1623 januárjában írt levele, amelyben azt panasolja, hogy fizetése kevesebb lett az ígértnél, lakhatási körülményei nyomorúságosak, a herceg hazug és álságos, a múzsák itt hallgatnak, búcsújában pedig úgy ír magáról mint „legsúlyosabb betegségéből talán éppen csak megmenekült, Erdélyben élő nyomorult számkivetett” (125.), végül kéri, hogy gondoskodjon verseiről. Ötvös a kutatástörténetben először hívja fel a figyelmet arra, hogy ezek mind toposzok: a múzsák némasága, vad és barbár környezet, az udvar hazug színlelése és kisszerűsége, az erőszakos fejedelem, a súlyos betegség, és ezek mindegyike felbukkan majd erdélyi vonatkozású verseiben is. (126.)

Ötvös Gragger Róbert kutatásai nyomán arra figyelmeztet, hogy már régóta ismertek azok a források, amelyek arról tanúskodnak, milyen fontos volt Opitznak erdélyi tartózkodása során a római kori feliratok gyűjtése, és hogy ebben segítők is voltak, akikkel távozása után kapcsolatban maradt. Egy 1626-os, Bethlen által kiállított útlevélenegedély azt is bizonyítja, hogy évekkal később még foglalkoztatta a visszatérés gondolata. Opitz tervei között szerepelt ennek a területnek a teljes feltérképezése és az összes felirat összegyűjtése (már címet is adott a műnek: *Dacia antiqua*). 1637-ben publikált egy előtanulmányt is, és bár a vállalkozás végül sosem valósult meg, tudományos ambíciói között mindenesetre ez az egyik legfontosabb volt.

A magyarországi kutatásokban különösen fontossá vált a kérdés, hogy Opitz pontosan milyen kapcsolatban állt Szenci Molnár Alberttel, az ugyanakkor jellemző volt, hogy a kérdéshez köthető forrásokat izoláltan vizsgálták. Ötvös szakít ezzel az eljárással, és tágabb összefüggésekben ismerteti a már sokszor olvasott, értelmezett iratokat. A „költőbarátság” forrászerűen tulajdonképpen egyetlen levéllel adathozható: Opitz 1630-ban mély elismeréssel ír Martin Schödel pozsonyi születésű – és oda hazatért – egykori strassbourgi diáknak Szenci Molnárról és tevékenységéről (személyes kapcsolataikra ugyanakkor nem utalva). Ötvös egy új adatra hívja fel a figyelmet: bár Szenci Molnár késői, otthoni életszakaszáról nagyon keveset tudunk, az ismert, hogy 1626 nyarán hosszabb ideig Erdélyben volt, júniustól egy hónapig pedig Gyulafehérváron. Ugyanabban az évben tehát, amikor Opitz útlevelét is kiállították, és ugyanabban a városban, ahova kapcsolatai miatt Opitz vélhetően visszatért volna, ha létrejön a tervezett utazás. Ötvös az 1630-as levéllel kapcsolatban is új megfontolásokat fogalmaz meg, amikor felhívja a figyelmet a levél retorikai beállítottságára: „Opitz nagyra tartotta Szenci Molnár tevékenységét és levelében a védelem (*vindicatio*) helyzetéből méltatta azt”. (139.) Opitz levelét párhuzamba állítja Szenci Molnár 1630-ban kelt, utolsó ismert művének előszavával, annak jól ismert soraival, ahol némelyek ellene irányuló kártevő rágalmozásairól ír. Ötvös – feltételesen bár, de – lehetőségként tárgyalja, hogy Opitz rehabilitáló szavai arról tanúskodhatnak, tudomása volt ezekről a rágalmozásokról és Szenci Molnár megbántottságáról.

Ötvös ebben a fejezetben is hasznosítja az olvasmánytörténeti kutatások eredményeit, hiszen jogosan vetődik fel a kérdés, hogy a német szerző írásai valójában mennyire voltak ismertek a magyar közönség köreiben, ez pedig a könyvjegyzékeken keresztül talán részben látható. A források azt mutatják, hogy az 1640–1650-es évek Sopronjában jelen vannak német nyelvű munkái, de felbukkannak kötetek Kassán, Eperjesen, a bányavárosokban: a kötetben az adatokat jól láthatóan egy jegyzékben is kézhez kapjuk. Különösen fontos adat – az egész magyarországi német barokk irodalom térnyerése miatt is –, hogy Johann Büringer 1649-ben – verseinek összegyűjtött és szerkesztett kötetében – Opitz egy tézisondatára szerez német nyelvű szonettet: „Wir redten gut Latein / Vnd wolte keiner nicht für Deutsch gescholten seyn.” Nemcsak a szonettforma népnyelvű magyarországi megjelenésének lehet ez fontos pillanata, de az újféle, opitzi verselést követő újabb költészeti eredmény magyarországi felbukkanásának is.

A fejezet második felében Opitz műveinek elemzésére kerül a hangsúly. Elsőként Károlyi Zsuzsanna halotti orációjára, amelyet eddig szakmánk teljesen figyelmen kívül hagyott, de Ötvös itt a szöveg példaértékű retorikai elemzésével igyekszik törleszteni az adósságot. A szöveg értékes hungarológiai elemeket is tartalmaz, mert Opitz, amint Ötvös megállapítja, a *Pannónia dicsérete* toposz jól ismert formuláit is beleszövi a szövegbe. Ötvös a latin szöveg fontosabb helyeinek magyar tartalmi fordítását is közreadja, és jegyzetekkel is ellátja a szöveget, olykor a kritikai kiadás német szerzőinek tévedéseit is javítva. Mint írja, „Opitz *Pannónia-dicsérete* mind az európai propaganda-történet, mind pedig az úgynevezett külföldi ’magyar-

ságkép' (*heterosztereotípi*a) hagyományozódásának szempontjából fontos dokumentum". (158.)

Fontos szerep jut Opitz Erdélyben született írásának, a *Zlatna, avagy a lélek nyugalmáról* címűnek, amely eredetileg egy 568 soros, erdélyi vonatkozású, az antikizáló tárgyias epika műfajába illeszkedő tanköltemény (a szerző definíciója). A költeményről a magyar olvasóközönség csak lexikoncikkekből értesülhet, még részletei sincsenek magyarra lefordítva (míg románul prózai és verses fordításban is hozzáférhető). A magyar kutatás a verset eddig elsősorban forrásértékű művelődéstörténeti szöveggént értelmezte, ezzel szerzőnk ismételten szakít, és a retorikai, poétikai olvasatot részesíti előnyben. Ötvös Péter biztos kézzel vezeti át az olvasót a különböző és sokszor meglehetősen eltérő – főként német kutatóktól származó – vélemények erdején, amelyek között „[e]lméletileg és történetileg is érzékeny, nem pártos és a verset nem életrajzi mozzanatokkal értelmező korszerű elemzés tulajdonképpen kevés született” (169.). A szekundér szövegek mellett nagy mennyiségben idéz a primér forrásból is, részletesen ismerteti tartalmát, és a főszövegben közölt német versrészleteknek mindig megadja a megbízható magyar prózai fordítását is. Ötvös amellet foglal állást, hogy a mű nem személyes költemény, hanem programos, Horatius-, Vergilius- és főként Ovidius-imitációkból épített, falusi életet dicsőítő tanköltemény (ebben a műfajban németül az egyik első).

Különösen izgalmas az, hogy Opitz saját szerkesztésű, igen tudatos kompozíciót tükröző kötetében (amelyből egyébként korábban megjelent költeményeinek csaknem harmadát elhagyja), úgy tűnik, Erdélynek kitüntetett szerepet szánt. Ötvös úgy látja, nem lehet véletlen, hogy a kötet nyitóversében (egy Jézus születésére szerzett himnusz, amely szomorú erdélyi életének megidézésével veszi kezdetét, és amelyben az idegenség és otthontalanság szintén hangsúlyosan van jelen) és utolsó előtti költeményében is (ez a *Midőn Erdélyből hazájába visszatért* című, ennek teljes szövegét és saját fordítását Ötvös a függelékben közli is) megjelenik Erdély, amely így Opitz költővé válásának szimbolikus helyévé emelkedik. Ez utóbbi versnek Ötvös nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a kötet kompozícióját korábban értékelő kutatások. A már a Cunrad-levélben is feltűnő, de a *Zlatnában* is megtalálható toposzokkal (szokatlan éghajlat okozta súlyos betegség) a német költő Ötvös értelmezésében az ovidiusi hagyományhoz kívánt csatlakozni, ahol a kultúridegen táj nemcsak a szellemet, de a testet is megbetegíti. Opitz Ovidius nyomán elindult identitáskeresésének, majd a kötetben megtalált és szimbolikusan artikulált költői szerepének az erdélyi tartózkodás meghatározó kezdőszakasza volt.

A fejezet záró alfejezetében (*A magyarságról*) úgy tűnik, mintha Ötvös új témát vezetne be, de valójában több, korábban már érintett motívumot bont ki. A magyarok heterosztereotípiáinak köréből most elsősorban az (elárult) védőbástyaszerpre figyel, ennek ismerteti kialakulását, propagandisztikus útját, majd röviden összehasonlítja a magyar és német pasquillushagyomány eltérő műfaji fejlődését. Ezután ugyanis egy, a hazai germanisztika számára ismeretlen 339 soros német (Ötvös meglátása szerint bécsi provenienciájú) pasquillus jut szerephez, amelynek teljes szövegét a függelékben is megtalálhatjuk – a forrást Ötvös az 1996-os Tarnai-em-

lékkönyvben már közölte,⁶ de most új értelmezési keretbe illeszti azt. A pasquillus szerzője Győr 1594-es elestét választotta témájául, és több helyen is szól a magyarok hitszegő voltáról. Ötvös részletesen bemutatja a szöveget, és itt is megkapjuk az idézett német sorok magyar fordításait.

Ötvös ezt követően visszacsatol az Opitz-fejezetekhez: a német költő ismerte ezeket a korban elterjedt negatív sztereotípiákat a magyarok jelleméről (lásd Opitz Cunrad-levelét és a többi korábban ismertetett példát). Bár Ötvös nem mondja ki a tanulságot (erről majd később), azt hiszem, azt igyekszik sugallni, hogy a kor kijelentései a magyarok jelleméről (különösen, ha ezeket az elemeket tartalmazzák) nehezen leválaszthatók a kor kliséiről, így referenciális olvasatuk kerülendő. Ötvös itt hasonlítja aztán össze a *Zlatna* 1623-as és 1625-ös variánsainak eltéréseit, amiből az tűnik ki, hogy Opitz a második változatban erőteljesebben építi humanista önarcképét. Elhagyásai több esetben az erdélyi táj leírásait és a fejedelem, illetve az udvar (negatív) jellemzését érintették. Itt az a megfontolás fogalmazódik meg, hogy az udvarellenes kijelentések elhagyása arról tanúskodhat, hogy Opitz tervei között szerepelhetett az Erdélybe való visszatérés (emlékezzünk az 1626-os útlevélenge-délyre). A fejezet végén Ötvös Opitztól egy olyan 1630-ban írt helyet idéz, ahol értelmezése szerint a költő visszautasítja a sztereotípiák használatát, ami ifjúkorában rá is jellemző volt.

Az utolsó nagy fejezetben (*Győzelmi oszlop a Duna partján*) két jelentős német barokk költő a főszereplő: Sigmund von Birken és Catharina Regina von Greiffenberg. Birken a német 17. század költője, teoretikusa, Ötvös jellemzésében legaktívabb, leg-sikeresebb irodalomszervezője és legtermékenyebb szerzője. Magyarországi kapcsolatait mégsem kutatta még gyakorlatilag senki – egyedül a *Nádasdy-Mausoleum*-mal kapcsolatban születtek publikációk, elsősorban történészek tollából –, noha erre a hiányra Németh S. Katalin már 1994-ben felhívta a szakmai közönség figyelmét.⁷ Ötvös elsőként Birken *Donau-Strand* című, útirajz jellegű munkáját elemzi, és ennél a szövegnél is a korábbi szempontjait érvényesíti. Dokumentált, hogy Birken sosem járt Magyarországon, a *Donau-Strand* ugyanakkor számtalan magyar vonatkozással bír, az országot érintő kijelentései tehát igazoltan másodlagosak (a mű nagyban merít Martinus Zeiler a korban népszerű hasonló munkájából) és a kor sztereotípiáit tükrözik – akárcsak Opitz esetében. Ahogy Ötvös értékeli: „a 16. század közepe óta egyre erősödő német nyelvű magyarellenes kritika formuláit végig beépítette szövegébe.” (230.)

Birken kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett, de Ötvöst barátai, tanítványai közül leginkább az osztrák származású Catharina Regina von Greiffenberg érdekli, akire a magyar kutatók még Birkennél is kevesebb figyelmet fordítottak. Nem

6 ÖTVÖS Péter, „*Khomb auß Hungern her*”: *Ausztriai paszkvillus a hosszú háború idejéből* = *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 201–215.

7 NÉMETH S. Katalin, *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai*, Magyar Könyvszemle, 110, 1. sz. (1994): 78–82.

lehet eléggé hangsúlyozni annak az adatnak a fontosságát – és nagy öröm, hogy ez az eredmény végre magyarul is hozzáférhető –, hogy a barokk kor egyik legkiemelkedőbb költője költővé válásának – legalábbis tanúja, saját bevallása szerint – elindítója Daniel Klesch magyarországi költő volt. Klesch 1677-ben és 1678-ban két helyütt úgy nyilatkozik ugyanis, hogy ő avatta be a tizenkilenc éves bárónőt a költészet mesterségébe; egészen pontosan a bárókisasszony tizennégy nap alatt elsajátította azt. Ha fenntartásokkal is kezeljük az adatot – Ötvös is utal rá, hogy a „kultuszteremtés legfontosabb (első) mozzanatát látjuk itt: a kisajátítást, a fenntartóság önkényes kiterjesztését” (240.) –, ez a nemzetközi kutatások számára is újdonság. Greiffenberg első tanáraként a szakirodalomban Johann Wilhelm von Stubenberg ismert (Ötvös meglátása szerint egyébként rá inkább mentorként kellene tekintenünk), de ezt ezen eredmények fényében jelentősen árnyalunk kell, hiszen a Klesch által leírt események hét évvel Greiffenberg és Stubenberg találkozása előtt történtek. A történetnek azon részlete pedig, miszerint Klesch 1652-ban Philipp von Zesen *Deutscher Heliconját* adományozta a bárókisasszonynak, a magyarországi német irodalom történetéhez is igen fontos adalék, hiszen Klesch Zesenhez fűződő kapcsolatát – legalábbis a poétikai elveinek ismerete szintjén – jóval korábbra datálja, mint az 1670-es évek második fele, amikortól kezdve személyes ismeretségük is ismert. Mivel Klesch ebben az időben a soproni gimnázium rektora volt, talán az sem alaptalan feltételezés, hogy a soproni diákok az 1650-es években a Zesen-féle költői elvekkel ismerkedhettek meg tanáruk jóvoltából.

Greiffenberg és Birken költői kapcsolata jól dokumentált, ez áll a fejezet hátralevő részének középpontjában. A viszonyoknak nem elhanyagolható poetológiai dimenziója is van: Birken és Greiffenberg levelezése számos költészetelméleti reflexiót tartalmaz már a kezdetektől (és ahogy Ötvös rámutat, a kölcsönös költői rajongás csak szorosabbra fűzte a kapcsolatukat). Birken egy harmincoldalas bevezetővel látta el az ekkor már bárónő 1662-ban megjelent szonettgyűjteményét, ezt Ötvös ismerteti, és számos részletét le is fordítja: a 17. századi barokk poétikafelfogás fontos elméleti szövege ez, ráadásul tulajdonképpen az első alkalom, hogy Birken ilyen szisztematikusan nyilatkozik nézeteiről. Óriási hiányt pótol Ötvös, amikor ezt magyar nyelven is hozzáférhetővé teszi: Bán Imre barokk-kötete óta ugyanis alig született ilyen jellegű 17. századi szövegnek magyar fordítása. A Birken (és Greiffenberg) által preferált poétika inspirált, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy a felékesítés (elocutio) elválaszthatatlan az isteni inspirációtól, ez „a költészet szakrális ontológiája” (246.). Ez a nézet magyarországi német szövegeink értelmezéséhez is fontos kulcsot adhat, hiszen ismert, hogy magyar költőink milyen szoros szellemi, poétikai kapcsolatban álltak birodalmi költő társaikkal.

Birken és Greiffenberg barátságának volt egy magyarországi vonatkozásokban igen jelentős fázisa: a korban nagy felháborodást keltett a bárónő és nagybátyja – és egyben gyámja – házassága, amelyet bár végül a bayreuthi örgróf törvényesített, sokak szemében továbbra is elfogadhatatlan maradt. Ezek közé tartozott a soproni lelkész, Christoph Sowitsch, aki addig ellátta Sopronban a bárónő lelki gondozását. A lelkészhez maga Greiffenberg egy apológiával fordult, ami elutasításra talált,

ezután Birken vette magára a védő feladatát, és egy tekintélyes, 42 pontba foglalt választ készített Sowitschnak. A levél – bár a nemzetközi kutatás már évtizedek óta ismeri – eddig teljesen elkerülte a magyar szakemberek figyelmét, ezért azzal, hogy Ötvös részletesen ismerteti tartalmát, és több részletét is lefordítja, szakmánk egy nagy adósságát rója le.

A fejezet (és így a könyv) végén Ötvöst egyre inkább a két költő idővel bekövetkezett elhallgatása inspirálja, amelyre gyakran maguk is reflektálnak: aktív levelezésük megritkul, egyre gyakrabban panaszkodnak arról, hogy elvesztették a szavak feletti uralmat. Ötvöst az izgatja, hogy „milyen közel van egymáshoz a korszerűnek vélt, keresett egyéni retorikai ötletekkel kimunkált artisztikus (művészi) próza és az elhallgatás”. (289.) Végül egy „irritálóan rejtélyes Greiffenberg-vers” kerül a középpontba, amelyet már ismerhetünk Ötvös egy korábbi társszerzős tanulmányából, de azt hiszem, még mindig nem kapta meg az őt megillető figyelmet. Itt most Ötvös részletesebben, a teljes történeti és poétikai kontextust felvázolva foglalkozik vele. 1669-ben a költőnő egy szonettet készített a két kitűnő költő, Georg Philipp Harsdörffer és Sigmund von Birken halálára, tizenkét évvel Birken halála előtt, aki ekkor még jó egészségnek örvend. A jelenségre a német szakirodalom eddig nem tudott megnyugtató magyarázatot adni. A megoldásra végül magyar kutatók jöttek rá, Ötvös itt Szilasi László véleményét idézi egyetértően, aki a költemény műfajválasztásának okát abban látta, hogy „[g]yászversben laudálhatunk a leginkább argumentálatlanul” (316.).⁸ Azt már Ötvös teszi hozzá, hogy a szöveg reakció lehet Birkennek ugyanebben az évben befejezett Sopronba küldött apológiájára, amelynek meghálálására Greiffenbergnek már nem voltak szavai, keresett hát egy műfajt, amelyben korlátlanul dicsőíthette barátját, mesterét. Ötvös Greiffenberg egyéb gyászverseit is bevonja a vizsgálódásba, ezek között egy szonettet sem találunk, és egyéb gyászversei – szemben ezzel – egymással és a halotti prédikációkkal mutatnak szoros műfaji rokonságot.

Ötvös Péter kötete a kora újkori forrásokat izgalmasan tárja az olvasók elé, értelmezései mindig magas színvonalú értekező prózában fogalmazódnak meg. Bár elemzései alapvetően német nyelvű forrásokon alapulnak, mindig megadja a kulcsszövegek fordítását is, így a német és magyar irodalom találkozásának emlékeit a szélesebb olvasóközönség felé is közvetíti. A kötet felépítésére jellemző, hogy a fejezetek, alfejezetek arányaiban rövid egységeket alkotnak, figyelmet fenntartó epizódokra tagolva ezzel az anyagot. A szerkezet a legkisebb részletekig átgondolt, és az egységet nem paratextusok, hanem maguk az egymásra következő fejezetek teremtik meg, amelyek mind egyetlen nagy téma körül forognak: az otthontalanság motívuma körül. De nemcsak a tematika a kohézió motorja, hanem a szemléletmód is, ugyanis Ötvös Péter végig kitart meggyőződése mellett, hogy a kora újkori szövegek igazán retorikai elemzésekkel nyithatók meg.

⁸ Az idézett cikk: BALÁZS-HAJDU Péter, ÖTVÖS Péter, SZILASI László, *Anüté: Élőt gyászversben dicsőíteni: egy irritálóan rejtélyes Greiffenberg-szövegről*, Acta Historiae Litterarum Hungaricum, 30 (2011), 18–33, 25.

Ötvös Péter az elhallgatott mondatok mestere; hallgatójaként, tanítványaként hamar rájön az ember, hogy ritkán fog tőle befejezett, kijelentő mondatokat hallani. 2006-os köszöntő kötetében szegedi kollégái így jellemezték az „ötvöspéteri” módszert: „a mérlegelő szelídség és a szkeptikus hezitálásra biztatás álorcájába bújt, kérlelhetetlen szigor. Olyan luxusbejáratú verem ez, amibe mindenki, aki a közelébe kerül, mosolyogva (van, aki vigyorogva vagy a mester aktuális adomáján röhögve) belesétál.”⁹ Ebbe az „ötvöspéteri” csapdába a könyv olvasói is gyanútlanul belesétálnak majd. Több fejezet végén a szöveg ott ér véget, a szerző ott hallgat el, ahol konvencionálisan a tanulság, konklúzió szerepelne, ahol megkapnánk a felvetett kérdésekre a választ. A módszer ugyanakkor szándékolt: a veremben találjuk magunkat. Hogy csak egy példát említsek: a rejtett utalások közé tartozik a címlapon szereplő rézmetszet is, David Frölich *Cynosura peregrinantium* című utazáselméleti munkájából kölcsönzött allegória a sors forgandóságáról. Erre sehol sem történik explicit utalás, de a könyv valamennyi szereplőjét az otthontalanság, számkivetettség köti össze, és a forgandó szerencse valamennyiük életének fontos kormányzója volt. Ötvös Péter kötete annak, aki nem volt tanítványa, azért lehet különleges élmény, mert belekóstolhat abba, hogy milyen szerencséje volt annak, aki tanítványa lehetett. Aki pedig volt már ebben a csapdában, örömmel fog újra, mosolyogva, vigyorogva, röhögve belesétálni.

⁹ Ötvös Péter *Festschrift*, szerk. FONT ZSUSZA, KESERŰ GIZELLA, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 30 (2006), 3.